

НАРЫН ОБЛУСУНДАГЫ АСЫЛ ТУКУМ МАЛ ЧАРБАЛАРЫНЫН АБАЛЫ (1991-2007-Ж.Ж).

А.К.БЕКТЕМИРОВА

Турмуш көрсөткөндөй, мал чарбасынын көрсөткүчтөрү, менчиктин кайсы түрү болбосун, малдын асылдуулугуна жеткиликтүү көңүл бурулганда гана өз натыйжасын берери анык. Эгемендүүлүк жылдарынын алгачкы мезгилдеринде, облуста жергиликтүү органдардын көзөмөлүнүн жоктугунан койдун асыл тукумдуулугу бузула баштаган. Мисалга алсак, Жумгал районунун «Көкөмерен», «Дыйкан», «Чаяк» колхоздорунда, Кочкор районун «Чолпон» совхозунда жана башка чарбаларда асыл-тукум кочкорлор дыйкан чарбаларына жеке менчик ээлерине таратылып жиберилген жана бул чарбаларда койлорду уруктандыруу жергиликтүү органдардын көзөмөлүнөн четте калган. Мунун кесепетинен дыйкан чарба ээлери кара, куйруктуу жана башка койлор менен жайма куут жүргүзүшүп, натыйжада породасыз тукумдардын пайда болушуна алып келген¹.

Кыргыз мал чарба изилдөө институтунун окумуштууларынын көп жылдар бою эмгегинин натыйжасында облустун тоолуу регионунда жашоого ыңгайлашкан жана жогорку продукция берүүгө жөндөмдүү асыл-тукум малдардын породалары: дүйнөгө таанымал кыргыз уяң жүндүү, Тянь-Шань тукумундагы жарым уяң кроссберд жүнүн берүүчү койлор, жаңы кыргыз тукумундагы күлүк жылкылар, деңиз деңгээлинен 3500-4000 метр бийиктикте тоодо илгертен бери жашап келе жаткан жана кийин тукуму жакшыртылган уникалдуу кыргыз топоздорунун породалары түзүлгөн. Биз карап жаткан жылдарда менчиктештирүүнүн шары менен асыл тукум малдар жеке менчикке өткөн жана бул малдардын асыл тукумдуулугун, кунардуулугун сактоо, билимдүү адис окумуштуулар тарабынан асыл-тукум селекциялык иштерди жүргүзүү, зооветеринардык чаралар жүргүзүлбөгөнүнөн азайып, жогорудагы асыл тукум, кунардуу малдардын санынын төмөндөшү акыркы чекке дейре жеткен. Өзгөчө көптөгөн жылдар бою Каракужур өрөөнүндө жаратылган жогорку сапаттагы жибек кроссберд жүнүн берүүчү Тянь-Шань тукумундагы койлордун саны өтө азайып кеткен. Тянь-Шань кою 1966-жылы Тянь-Шань мал чарба тажрыйба станциясында чыгарылган. Койлор тоолуу жайыттарда асыроого ылайыкташтырылып, суукка чыдамдуулугу, эт жана жүндүүлүгү менен айырмаланган. Негизинен жайытта багылып, 30-40 см түшкөн карларды туягы жана тумшугу менен өзү казып, астынан чөп таап жей алган. 1980-жылдагы маалымат боюнча колхоз жана совхоздордогу бардык жарым уяң жүндүү койдун 27,3%ын таза тукумдуу тяншань породасы түзүп, Ак-Талаа, Тянь-Шань жана Тогуз-Торо райондорунун чарбаларында өстүрүлгөн². Ал эми 1990-жылдардан баштап, ушул породанын жоголуу коркунучу туулган.

Селекциялык иштин негизги өзөгү болгон асыл тукум малдарга бонитировка тандоо, ылгоо жүргүзүү, айыл чарба малдарын жасалма жолдор менен уруктандыруу, асыл тукум карточкаларын, асыл тукум китептерин, күбөлүгүн жүргүзүү жана ушул малдарды экспортко сатууга даярдоо иштери дээрлик төмөнкү абалга келген. Асыл тукумдуу жаңы кыргыз тукумундагы жылкылардын саны кескин түрдө азайып, селекциялык зоотехникалык иштер жүргүзүлбөй, асыл тукум айгыр, бээлердин үйүрлөрү азайган. СССР тарагандан кийин асыл тукум жылкы чарбаларына дотациялар бөлүнбөй калганына байланыштуу асыл тукум иштери жүргүзүү тургай, малдын башын сактап калуу проблемага айланган. Республикада 148 миң асыл тукум жылкылардан болгону 4 миң калган³. Мына ошондуктан 2003-жылы 22-майда Өкмөттүн республикада «2003–2010-жылдарда жылкы чарбасын өнүктүрүүнүн мамлекеттик программасы жөнүндө» №292 токтому кабыл алынган. Анда учурда иштеп жаткан мамлекеттик жылкы заводдорун сактап калуу, өнүктүрүү, аларга зарыл өлчөмдө жеңилдетилген шарттарда узак мөөнөткө айдоо жерлерин ижарага берүү, 2003-жылдын республикалык бюджетинин каражаттарынын эсебинен 6,7 млн. сом даректүү финансылык жардам көрсөтүү, жогоруда аталган программада каралган иш чаралардын аткарылуусун камсыз кылуу жана башка иш-чаралар белгиленген. Программада кийинки кезде финансылык кыйынчылыктардан улам начарлап кеткен мамлекеттик жылкы заводдорун, атап айтканда Таластагы № 113, Нарындагы № 53, Ноокаттагы №44 азыркы «Көкбел» жылкы заводдоруна колдоо көрсөтүү каралган. Жаңы кыргыз тукумундагы жылкыларды сактап калуу, чарбалардын материалдык базаларын чыңдоо, малдын башын мындан ары өстүрүү, асыл тукум иштерин жүргүзүү үчүн Нарын районундагы «Нарын №53» мамлекеттик жылкы заводуна мамлекеттик бюджеттен 226,0 миң сом бөлүнгөн⁴. Жылкы чарбасында асыл тукум иштерин

¹ Нарынский областной государственный архив. – Ф. 101, оп. 1, ед.хр. 1856. – С. 63.

² Осмонов О. Кыргызстандын айыл чарбасы жана айыл-кыштактардын социалдык турмушу. – Бишкек, 1994. – 66-б.

³ Из речи Президента Кыргызской Республики А.Акаева на научно-практической конференции в городе Оше 2 ноября 2001 года // Базар тамыры. – 2001. – №65/46.

⁴ Эркин Тоо. – 2004. – 30-январь.

жакшыртуу үчүн 1 млн. сомго асыл тукум жылкылар сатып алынган.⁵ 2005-жылга карата бул заводдо 81 баш жаңы кыргыз тукумундагы жылкылар багылган. Сөз кылып жаткан 15 жылдын ичинде бул чарбага жаңы айгыр келген эмес, натыйжада кан алмашуу болбой, жылкылар майдалана баштаган. Ошондуктан жылкылардын асыл тукумдуулугун жогорулатуу жана кан алмаштыруу максатында 2006-жылы май айында Арстанбек Дүйшеев атындагы Кыргыз мал чарба, ветеринария жана жайыт илим-изилдөө институтунан алмашуу жолу менен жаңы кыргыз породасындагы асыл тукум айгыр алынып келинген⁶. Өкмөт экспортко багытталган өндүрүштү өнүктүрүү зарылдыгы жөнүндө маселени коюп жаткан учурда адистердин пикири боюнча экспорттун статьяларынын бирин жылкы ээлеши мүмкүн. Асыл тукум жылкыларды экспортко чыгаруу толук реалдуу иш. Жылкы чарбасы боюнча чоң адистердин бири С. Өмүрзаковдун айтканына караганда 80-жылдардын орто ченинде Кыргыз жылкысынын жаңы тукуму Италияга, 1992-жылы Нарын жылкы заводунан Кытайга, Ооганстанга сатылган. Каралып жаткан жылдарда Англиялык таза кандуу жылкылар, жорголор Ысык-Көл заводунан жакынкы чет өлкөлөргө экспортко чыгарылып, аларды казакстандыктар сатып алышкан. Ошол жылдарда тайлардын баалары 2 миң доллардан, чоң жылкылар 3-4 миңден баштап 10-15 ке чейин жеткен. Себеби Чолпон-ата жылкы заводу – генофонду бай завод. Бул чарбада убагында Россиядан, Франциядан, Англиядан, Америкадан, Италиядан алынып келинген айгырлардан алынган тукумдар сакталып калган. Англиялык таза кандуу жылкыларды өстүрүп жаткан ири чарба ушул болгон⁷. Ал эми №53 Нарын жылкы заводунда (1982-жылы ачылган) багылып жаткан жаңы кыргыз тукумундагы жылкылардын сапаттары башка асыл тукум жылкылардыкынан кем эмес. Убагында ал жергиликтүү жылкыларды Дон тукумундагы, анан таза кандуу англис тукумундагы айгырлар менен аргындаштыруу аркылуу жаратылган. 1954-жылы өзүнчө тукум катары апробациядан өткөн. Демек, облуста тиешелүү аракеттер көрүлүп, жаңы кыргыз тукумундагы жылкыларды экспортко чыгаруу зарыл.

Кыргызстандын кой чарбасын өнүктүрүүдө кой чарбасын порода жактан кайра түзүү иши 40-50-жылдары татаал жолду басып өткөн. Натыйжада 1953-жылы белгилүү окумуштуу М.Н.Луцихиндин жетекчилиги менен жүн-эт багытындагы, тоолуу жайыт шартына байымдуу, сапаттуу жүндүүлүгү жана эттүүлүгү шайкеш кыргыз уяң жүндүү кою чыгарылган. 60-жылдарда кыргыз уяң жүндүү кою боюнча асыл тукум иши Киров районундагы «Жоон-Төбө» асыл тукум кой заводунда (азыркы М.Н.Луцихин атындагы), Жети-Өгүз районундагы «Оргочор», Кочкор районундагы «Кочкор» жана Карасуу районундагы «Катта-Талдык» асыл тукум заводдорунда жүргүзүлгөн. Окумуштуулардын жана малчылардын эмгегинин натыйжасында 70-80-жылдары республиканын дээрлик бардык чарбаларына кеңири жайылтылган⁸.

Изилденип жаткан жылдарда чарба жүргүзүүнүн мурунку системасы толугу менен жоюлган. Бул чарбаларда асыл тукумдун башы кескин кыскарган. Мисалы, Нарын облусундагы «Кочкор» асыл тукум заводунда 80-жылдардын аягында таза кандуу кыргыз уяң жүндүү койлордун саны 42,6 миң баш болсо, 1995-жылы 11,35 миң, 1998-жылга чейин 1,65 миң башка чейин азайган⁹.

Рыноктук мамилелер асыл тукум мал өстүрүүчү чарбалардын ишинин натыйжалары кийинки жылдарда суроо-талапка ээ болбой жатканын көрсөттү. Мисалы, 2001-жылы даярдалган 800 баш асыл тукум кой тиешелүү деңгээлде керектелбей калган¹⁰. Мындай шарттарда асыл тукум мал чарбалары эптеп жашоо үчүн жолдорду издөөнүн натыйжасында жогорку репродукциядагы үрөндөрдү товардык кредит түрүндө алып, тиешелүү жумуштарды аткарып, үрөн өстүрүүчү чарбалардын статусуна өтүп кетишкен, мисалы, «Оргочор», «Нарын №53», «Кочкор», «Тянь-Шань» асыл тукум мал чарбалары ушундай кылууга аргасыз болушкан¹¹.

Биз изилдеп жаткан жылдары айыл чарба ишканасынын статусуна ээ «Кочкор» мамлекеттик асыл тукум мал чарбасы кой өстүрүү менен гана иштебестен, эгин продукцияларын, анын ичинде арпаны жана буудайды өстүргөн. Эгин өстүрүү тармагында, баарыдан мурун, бул завод айыл чарба өсүмдүктөрүнүн сортторун жаңыртуу менен иштеген, арпанын жана буудайдын элиталык жана биринчи репродукциядагы үрөндөрүн өстүргөн, ал боюнча Кочкор районунун керектөөлөрүн канааттандырған.

Каралып жаткан жылдарда финансылык оор абалга карабастан, мамлекеттик асыл-тукум заводдору селекциялык-асыл тукумдуулук иштерин жүргүзүшкөн. Республикада 5 койлорду өстүрүүчү асыл тукум заводдорунда (Оргочор, Кочкор, Катта-Талдык, Луцихин, Тянь-Шань) кыргыз уяң жүндүү жана тянь-шань жарым уяң жүндүү пордалар өстүрүлгөн. 1998-жылдан бери бул заводдор жаңы порода – тоолуу кыргыз

⁵ Эркин Тоо. – 2004. – 2-февраль.

⁶ Нарын облустук мамлекеттик администрациясынын учурдагы архиви. Айыл чарба бөлүмү. 2006-жылдарга карата Нарын мамлекеттик асыл тукум заводу жөнүндө маалымат.

⁷ Агропресс. – 2003. – 8-май.

⁸ Луцихин М.Н. Тоолуу шарттарда уяң жүндүү кой чарбасын өстүрүүнүн технологиясы. – Фрунзе, 1981.

⁹ У ГПЗ «Кочкорка» перспективы реальные // Агропресс. – 2003. – июнь.

¹⁰ Основные итоги работы Кыргызской аграрной академии. – Бишкек, 2001. – С. 102.

¹¹ Кыргыз Республикасынын айыл чарба, суу жана кайра иштетүү өнөр жай министирлигинин учурдагы архиви. Тышкы экономикалык байланыш жана инвестиция департаменти. 2000–2005-жылдарга карата тышкы экономикалык байланыш жана инвестиция департаментинин отчету.

меринос породасын өстүрүшүп, 1998–2001-жылга чейин 24 миң козу алынган¹². Мына ушул заводдордо болгону 10 миң баш таза уяң жүндүү койлор калган. Алардын 78%ын туут койлор түзгөн¹³.

2006-жылы Нарын облусунда аттестациялоодон өткөн 15 асыл тукум чарбалары, анын ичинен 3 мамлекеттик асыл-тукум чарбасы (Кочкор мамлекеттик асыл тукум заводу, №53 Нарын мамлекеттик жылкы заводу, Тянь-Шань мамлекеттик асыл тукум заводу), 12 фермердик (3 – Ак-Талаада, 5 – Ат-Башыда, 2 – Жумгалда, 2 – Кочкордо) асыл тукум фермалары иш жүргүзүүдө. Бул асыл тукум чарбаларда жана фермаларда 21780 баш кой, 341 баш жылкы, 153 баш ири мүйүздүү мал жана 629 баш топоз багылган. Асыл тукум чарбалар негизинен койлордун тяншань жарым уяң жүндүү, кыргыз уяң жүндүү, эдилбай жана жаңы кыргыз тукумундагы жылкыларды багышкан¹⁴.

Асыл тукум чарбалары койлордун асыл тукумдуулугун артырууда жана аларды облустун калкына жайылтууда көптөгөн иш-аракеттерди жасаган. Мисалы, Нарын районунун Тянь-Шань асыл тукум чарбасында тяншань жарым уяң жүндүү коюнун породалык сапатын жакшыртуу максатында 2004-жылы суффольк породасынын уругу алынып келинген, 2007-жылы бул породадагы койлордун саны 600гө жеткен жана андан алынган төлдү жайылтуу үчүн айылдарга филиалдары ачылган¹⁵.

«Кочкор» асыл тукум заводуна кыргыз меринос койлорунун асыл тукумдуулугун арттыруу максатында 1998-жылы 25 баш австралиялык кочкор алып келинген. Ошондон берки 5 жылдан кийин жалпы алынган төлдүн саны 3,7 миң баш болсо, алардын ичинен 60-70% төл жергиликтүү уяң жүндүү жана австралиялык кочкорлордун аргындаштырылышынан алынган. Натыйжада, аргындаштырылган уяң жүндүү кыргыз меринос койлорунун жүнү таза тукумдуу австралиялык меринос койлорунун жүнү сыяктуу дүйнөлүк рынокто чоң суроо талапты пайда кылган. 2006-жылга карата бул заводдо 2794 баш кой бар болсо, алардын ичинен 2220 баш тубар койлор болгон. Бардык койлордун 86%ы австралия кочкорунун тукумунан турган¹⁶. Союз убагында бул чарбада 42 миң баш асыл тукум кыргыз уяң жүндүү койлору багылып, алардын 16 миңи тубар кой болгон. Заводдогу койлор орто эсеп менен 12,5 кг дан жүн берип, тирүүлөй салмагы бир центнерге жеткен. 1970–1985-жылдары бул чарбада өстүрүлгөн 78 миңден ашуун асыл тукум койлор мамлекетке жана башка чарбаларга сатылып, алынган киреше чарбанын муктаждыктарына, кыштактын социалдык инфраструктурасын жакшыртууга жумшалган¹⁷. Демек, азыркы мезгилде ушул заводдо багылып жаткан кыргыз уяң жүндүү койлордун санын көбөйтүп, облустагы дыйкан жана фермерлерге сатуу жана экспортко чыгаруу мезгил талабы. Региондогу мал чарбасындагы асыл тукум малдардын чордону болгон бул чарбаларды экономикалык-финансылык кредит, инвестиция берүү жагынан, асыл тукум селекция иштерин жүргүзүү боюнча билимдүү адис окумуштууларды тартуу жагынан, асыл тукум малдарды көбөйтүү, чет өлкөгө экспортко чыгаруу, башка фермердик чарбаларга тукумдуу малдарды реализациялоо жагынан ар тараптан колдоого алуу зарыл болууда.

¹² Кыргыз Республикасынын айыл чарба, суу жана кайра иштетүү өнөр жай министирлигинин учурдагы архиви. Тышкы экономикалык байланыш жана инвестиция департаменти. 2000–2005-жылдарга карата тышкы экономикалык байланыш жана инвестиция департаментинин отчету.

¹³ Агропресс. – 2004.– август.

¹⁴ Нарын облустук мамлекеттик администрациясынын учурдагы архиви. Айыл чарба бөлүмү. Нарын облусундагы 2000–2006-жылдарга карата мал чарбасынын абалы жөнүндө маалымат.

¹⁵ Нарын облустук мамлекеттик администрациясынын учурдагы архиви. Айыл чарба бөлүмү. Нарын облусундагы 2005–2008-жылдарга карата мал чарбасынын абалы жөнүндө маалымат.

¹⁶ У государственной племенной завод «Кочкорка» перспективы реальные // Агропресс. – 2003. – июнь; Нарын облустук малекеттик администрациясынын учурдагы архиви. Айыл чарба бөлүмү. 2006-жылга карата Кочкор районундагы асыл тукум мал өстүрүүчү чарбалар жөнүндө маалымат.

¹⁷ Усубалиев Т.У. Созидательная сила ленинской национальной политики. – Фрунзе, 1984. – С. 80-